

УДК 372+372.1

Алла БОГУШ

дійсний член АПН України, доктор педагогічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри теорії і методики дошкільної освіти
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, Україна

Ірина ПОПОВА

кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант кафедри теорії і методики дошкільної освіти
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, Україна

СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНА «ОБРАЗ» У ПЛОЩИНІ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ

У статті розкрито сутність феномена «образ» як теоретичного підґрунтя і ключового поняття «образне мовлення». З'ясовано, що образне мовлення є складником загальної культури мовлення та його виразності. На основі аналізу наукових праць учених (Л. Виготський, О. Лурія, О. Потебня, С. Рубінштейн та ін.) схарактеризовано психологічну природу «образу»: відчуття, сприймання, уява, пам'ять, почуття. Розкрито поняття «ейдетика» як суб'єктивний наочний образ.

Ключові слова: образ, образність, образне мовлення, ейдетика, ейдетизм, виразність.

Розвиток мовлення дітей є одним із стрижневих завдань у системі дошкільної освіти, оскільки саме рідна мова є засобом розвитку мовленнєвої особистості дитини вже на етапі дошкільного дитинства, вона є провідним засобом спілкування і збагачення словника дітей назвами предметів і явищ довкілля та їх ознаками, властивостями, що вимагає від дитини оволодіння епітетами, метафорами та іншою експресивною лексикою.

У Національній стратегії розвитку освіти України на 2012–2021 рр., інших законодавчих актах акцентовано на вихованні національно-мовної особистості, що, у свою чергу, передбачає засвоєння дітьми національних українських традицій, національної культури, мовного коду, що виражає глибинні самобутні національні реалії її мовців.

Образне мовлення досліджувалося вченими-лінгвістами: (М. Бахтін, Г. Винокур, Б. Головін, А. Коваль, Л. Новіков, Д. Розенталь, З. Франко та ін.); в різних напрямках: комунікативні якості мовлення (Л. Мацько, М. Жовтобрюх та ін.), мовну особистість (А. Богуш, М. Вашуленко, С. Єрмоленко, П. Зернецький, Л. Калмикова, Ю. Караулов, Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентилюк та ін.), мовну і мовленнєву компетенції та компетентність (Н. Бібік, А. Богуш, І. Зимня, М. Пентилюк, Т. Симоненко та ін.); психологами: обґрунтування понять «мова» і «мовлення», взаємозв'язку мовлення з мисленням (Л. Виготський, М. Жинкін, О. Леонт'єв, О. Потебня, С. Рубінштейн та ін.), з'ясування

сутності образності як психологічної категорії (М. Басов, П. Блонський, О. Леонт'єв, А. Петровський та ін.); розвиток усного мовлення (Н. Бабич, М. Вашуленко, Т. Ладиженська, М. Пентилюк та ін.); вивчення стилістики мовлення (В. Виноградов, В. Мельничайко, О. Пономарів та ін.); культури мовлення (Є. Васильєва, Н. Волкова, Б. Головін, А. Коваль, О. Кретьова, В. Пасинок, О. Семенов та ін.); методику розвитку образного мовлення (А. Богуш, Н. Гавриш, Л. Кулибчук, Т. Мельник, Т. Окуневич, І. Попова та ін.).

Образне мовлення дітей дошкільного віку було предметом дослідження багатьох учених, як-от (О. Акулова, Т. Алієва, В. Андросова, А. Арушанова, Р. Боша, Г. Беякова, Л. Ворошніна, Н. Гавриш, Р. Гасанова, А. Зрожевська, А. Ількова, Л. Іматова, Г. Кудріна, М. Лаврик, О. Максаков, І. Митькіна, Н. Насрулаєва, Ю. Руденко, О. Савушкіна, Г. Смага, О. Смирнова, Н. Смольнікова, О. Сомкова, О. Струніна, О. Ушакова, Е. Федеравичене, Л. Шадріна та ін.).

Учені відзначають образність як одну з ознак загальної культури мови і мовлення, як складник її виразності.

У дослідженнях учених (Г. Вінокур, В. Кожілов, Л. Тимофеев, М. Шанський та ін.) зазначено, що центральним ядром психологічної природи образності є «образ» як суб'єктивна картина світу або його фрагментів; містить у собі самого суб'єкта, інших людей, просторове оточення і часову послідовність подій (В. Шапар [с. 212]). Як зазначають психологи (Л. Виготський, С. Рубінштейн,

В. Шапар та ін.), образ є цілісною, багаторівневою системою уявлень людини про світ, про інших людей, про їхню діяльність та мовлення як носіїв мови, про себе та про свою діяльність. Цілісність образу детермінована: онтологічно-предметністю об'єктивної діяльності; психофізіологічно – взаємодією зовнішнього дистанційного та рухового аналізаторів, які поєднуються в пізнавальний комплекс; фізіологічно – на рівні організму, психологічно – на рівні особистості, активності, спрямованість на пізнання [10, 292].

Образ – це результат та форма відображення предметів і явищ матеріального світу у свідомості людини. Образи бувають: зорові (візуальні), слухові, нюхові, дотикові та смакові. Відповідно, поняття «відображення» становить змістовий результат, психічний образ, який відповідає сутності об'єктів і виступає у формі наукового поняття чи художньої інтуїції.

У процесі пізнання довколишнього світу образи-уявлення посідають проміжне місце між образами сприйняття та образами уяви. Образи уяви виконують функцію перетворення результатів минулого досвіду, це передусім психічний процес, що полягає у створенні нових образів (уявлень) шляхом переробки матеріалу сприйняття й уявлення, одержаного в попередньому досвіді. На відміну від мислення, що оперує поняттями, уява оперує образами, а її основне призначення в перетворенні образів таким чином, щоб у кінцевому результаті забезпечити створення нової ситуації.

Психологами визначено, що образ уяви виконує чотири функції: 1) побудови образу засобів і кінцевого результату предметної діяльності суб'єкта; 2) створення програми поведінки, якщо проблемна ситуація є невизначеною; 3) продукування образів, що не програмують, а замінюють діяльність; 4) створення образів, які відповідають опису об'єкта [4, 6].

Уявлення поєднуються у процесах уяви в різних формах: аглютинація – поєднання несумісних якостей, ознак, частин предметів; гіперболізація – збільшення чи зменшення предмета, зміна якості його частин; загострення – підкреслення певних ознак; схематизація – згладжування відмінностей предметів і виявлення рис подібності між ними; типізація – виділення суттєвого, неповторного в однорідних явищах і втілення його в конкретному образі. Уявлення й уява входять до мисленнєвого процесу [1].

На думку С. Рубінштейна, образ, що становить продукт, результат психічної діяльності, у свою чергу, є ідеальним об'єктом для подальшої психічної діяльності [9]. Включаючись до мисленнєвого процесу та виконуючи в ньому певні семантичні функції, образ сам інтелектуалізується.

У теоретичних положеннях С. Рубінштейна чільне місце посідають образи-уявлення та образи уяви. Уявленнями, за словами С. Рубінштейна, є утворення, що є динамічними й мінливими за своєю сутністю. Вони легко піддаються перетворенню і є матеріалом для процесу уяви. Образи-уявлення – це відтворення минулого досвіду. Функція уяви – перетворення результатів минулого досвіду. Творча уява так само виконує функцію перетворення. Сутність цього перетворення полягає в тому, що воно не віддаляється, а наближається до дійсності, воно ніби знімає з неї випадкові нашарування і зовнішні покриття. За С. Рубінштейном, уява акцентує, типізує, узагальнює, виявляє при цьому значення в конкретному образі. Головне призначення творчої уяви – «відійти від дійсності, щоб проникнути в неї» [4, 352, 353].

Одним з видів образів є ейдетичні образи. «Ейдети́зм» (від грецьк. слова *eidov* – бачу чи *eidios* – образ, картина, ідея) – це особливий картинний характер пам'яті, що спирається на зорові враження, дозволяє утримувати і відтворювати надзвичайно живий образ предмета, що сприймався раніше, за своєю наочністю та детальністю не поступається образу сприйняття. Ейдетик – людина, яка здатна викликати наочні образи [2, 275].

Ейдетика – вчення про суб'єктивні наочні образи, що притаманні дітям та підліткам на певному етапі їхнього розвитку та які зберігаються, як винятки, у дорослих. Ейдетичний феномен – незвичне явище, яке виявляється в тому, що людина здатна бачити в уяві картину або предмет, які відсутні, але знаходилися раніше перед її очима. Учені по-різному пояснювали механізми прояву ейдетичних явищ як наявність двох основних форм образів пам'яті – послідовні образи та образи уявлень [2, 10].

Образи уявлень є основою нашої пам'яті. Коли ми говоримо, що уявляємо той чи той предмет, ми маємо на увазі, що перед очима постає образ цього предмета так, що ми можемо вказати, де він знаходиться, які його ознаки. Це – наслідкові подраження, що відтворюються в нашому мозку. Вони відрізняються від послідовних образів. Між цими двома формами образів пам'яті виступають певні наочні образи. На відміну від послідовного образу, такий наочний образ поданий не в додаткових кольорах, а в тих самих кольорах, що й сприйняття. Під час віддалення екрану образ, якщо і збільшується, то не в такому ступені, як послідовний образ. Саме цим він відрізняється від уявлення, в якому розмір образу не залежить від відстані знаходження й перебування предмета. На відміну від послідовного, такий наочний образ не змішується з кольором тла, а ніби перериває його, як під час сприйняття фігури і тла. Цим самим він

відрізняється від уявлення, яке не заважає сприйняттю довколишніх предметів. Такий наочний образ одержав назву ейдетичного образу. За С. Рубінштейном, з уявленнями ейдетичний образ поєднує те, що і він є образом відсутнього предмета, тобто предмета, який уже не подразнює периферійні сенсорні апарати. Але ейдетичний образ відрізняється від уявлення ще й тим, що поданий у деталізованій наочності, яка не є доступною звичайному образу – уявленню [9]. Отже, ейдетичні образи посідають проміжну ланку між послідовними образами та образами уявлень, наближаючись в окремих випадках як до перших, так і до других.

Експериментальні дослідження засвідчили той факт, що ейдетизм є закономірною та необхідною фазою в розвитку пам'яті, фазою, через яку обов'язково проходять усі діти.

Існує п'ять ступенів розвитку ейдетизму. Серед його чинників було визнано внутрішню секрецію дитини, що варіюється не лише залежно від конституції, індивідуальності, віку, раси, але й видозмінюється залежно від місцевості, географічних умов. Експерименти засвідчили, що ейдетичний образ у різних ейдетиків має неоднакові властивості: 1) тілесності; 2) збереження забарвленості оригіналу; 3) мінливості; 4) схильності бути під впливом психічних явищ. У багатьох ейдетиків ейдетичний образ не включає окреслених моментів, тобто є негативно забарвленим, нерухомим, незалежним від інтересу тощо. Віковий розвиток людини яскраво демонструє, що ейдетичні явища змінюються: ейдетик-школяр стає неейдетиком-дорослим. Звичайно, індивідуальні відмінності існують, але їх набагато менше, ніж вікових. Але навіть у межах індивідуальної психології ейдетизм і все, що з ним пов'язано, не стосується спадковості. Вони змінюються відповідно до віку та умов життя [2].

У літературі зустрічається термін «ейдетичне мовлення» як «специфічна особлива мовленнєва діяльність, процес використання мовних засобів на позначення, суб'єктивне відображення предметів, явищ, їх ознак, що постають у свідомості дитини-мовця у вигляді надзвичайно «живих» (наочних) яскравих образів, які виникають унаслідок подразнення в одному з аналізаторів, що спричинене конкретним та деталізованим характером її сприйняття». Ейдети́чне мовлення становить складник образного мовлення і перебуває з ним у нерозривному зв'язку. Безпосередній зв'язок образного мовлення й образного мислення виявляється шляхом взаємозумовленого впливу обох пізнавальних процесів [5].

Психологи стверджують, що категорія образності виникає ще і при асоціативному мисленні,

оскільки мислити образно – означає мислити асоціативно. Значення асоціацій з погляду розвитку образного мислення визначається тим, що через них ніби виявляються певні ціннісні орієнтації, смисли, настанови тієї чи тієї особистості. Н. Гавриш указує, що асоціації опосередковують зв'язок образу з об'єктивною дійсністю, устанавлюючи його співвідношення з різноманітними явищами. У процесі образного мислення «асоціації виконують роль посередника між первинним образом (образом сприйняття) та наступними етапами його мислення, є ніби перехідним моментом від чуттєвого ступеня засвоєння образного змісту предмета чи явища до раціонального» [3].

Слово подвоює світ і дозволяє людині за допомогою мисленнєвого процесу оперувати з предметами навіть тоді, коли вони відсутні. Людина, на відміну від тварини, має подвійний світ, до якого входить і світ безпосередньо сприйнятих предметів, і світ образів, об'єктів відношень та якостей, що позначаються словами. Отже, слово – це особлива форма відображення дійсності. Здатність слова створювати наочно-чуттєві картини (образи) предметів і явищ довколишнього світу багато в чому залежить від зорових, слухових, моторно-рухових, дотикових та інших уявлень. У процесі пізнання світу пріоритетним є зорове сприймання предмета, тому найбільшу образність мають слова і вирази, що викликають зорові уявлення. Людина здатна довільно викликати зорові образи незалежно від їх реальної наявності, цим самим вона довільно керує «другим світом». Саме в уяві відбувається злиття образу і значення, а сам образ використовується в переносному значенні [7].

Образ, що сприймається людиною через слово, є словесним образом, тобто створений зі слів і посередництвом слів. У словесному образі використовуються морфеми, що підсилюють лексичне значення додатковими емоційно-експресивними й оцінними відтінками.

Через словесний образ сприймаються вторинні ознаки слова і в результаті такого додаткового експресивного смислу первинне значення слова змінюється і стає рухливим та різноаспектним. Наприклад: яскраві – яскраві тканини – яскраві дні – яскраві враження. Словесні образи виражають більше, ніж безпосередньо означають, підсилюючись, увиразнюючись новими, додатковими, емоційно-експресивними відтінками. Словесні образи характеризуються картинністю, яскравістю, емоційною забарвленістю. Тому в науці усталилась думка щодо істотних ознак образності. Такими вважають: точність, яскравість, метафоричність, різноманітність, багатство засобів, цілеспрямованість, оригінальність тощо.

Словесний образ має комунікативну спрямованість, оскільки має експресивне забарвлення (адресант – адресат), адресність комунікації залежить від рівня мовленнєвої компетенції учасників спілкування.

Словесний образ – це образ предмета, явища, істоти, створеного засобами експресивних мовних одиниць, наділених здатністю викликати яскраві наочно-чуттєві уявлення. Зауважимо, що мовознавці образність мовлення пов'язують передусім з використанням мовних засобів.

Слово породжується разом з його значенням. Слово виражає не всю думку, що приймається за його зміст, а лише одну ознаку. Воно має два змісти. Перший – об'єктивний, його найближче етимологічне значення, що включає в себе одну ознаку, другий – суб'єктивний, де може бути багато ознак [8].

Учені розглядають образність і в літературознавчому, і в лінгвістичному аспектах. Залежно від ступеня і характеру вияву виділяють три типи образності, а критерієм такого поділу є ступінь і характер вияву образності:

- потенційну, – закладену в більшості слів здатність, що виявляється не в самому слові, а лише в певному поєднанні слів;
- евідентну, – значну групу в образній лексиці мови складають слова, в яких образність виступає як первинна властивість;
- художню, – що проявляється у слові як елементі цілісної системи літературного твору.

Образність виступає однією з комунікативних якостей мовлення і належить до його художньої виразності. Образна мова художніх творів викликає у слухачів наочно-чуттєві уявлення. Уявлення, що створюються у дітей, становлять не просте, мертве відображення предмета чи явища в мозку дитини. Як і будь-який складний процес, утворення уявлень є складним, багатоступеневим процесом. Він зумовлюється мінливими взаємовідношеннями предмета і слова, що його позначає. Для створення уявлень недостатньо лише одного чуттєвого пасивного споглядання предмета. У створенні уявлень про предмет суттєву роль відіграє і словесне позначення. У цьому розумінні мова є:

- а) засобом позначення цілісного предмета та його образу, завдяки чому будь-яке уявлення дитини-мовця в тій чи тій мірі є узагальненим;
- б) засобом аналізу цілісного неподільного предмета для виділення його основних частин, ознак чи елементів та позначення наявних між ними зв'язків;
- в) засобом «акцентування», тобто спеціальної фіксації найсуттєвішого в образі, завдяки чому образ, що виникає, стає змістовим і поєднується з поняттям [5].

Зазначимо, що образне мовлення як якість має індивідуальний характер. Образність мовлення передбачає не тільки його експресивність, але й картинність, барвистість, наочність.

Мовлення стає образним у тих випадках, коли воно відтворює обличчя самого мовця. Образність є одним із засобів породження співпереживання. Конкретна чуттєвість образу є джерелом емоційності. У художньому тексті може не бути «образних» метафоричних слів і виразів, у ньому можуть бути відсутніми слова й вирази, які самі по собі є експресивними і стилістично забарвленими, – але все ж перед нами буде образне, експресивне мовлення, оскільки воно щось зображує і викликає якісь переживання.

Зауважимо, що в педагогічній літературі подекуди поняття «образність» і «виразність» розглядаються як синоніми. Але це не так. Слово «виразність» зближується при тлумаченні і вживанні зі словами «зображувальність», «образність», виразність пов'язана з відношенням «виробник мовлення – адресат мовлення» і цим відрізняється від зображувальності, що пов'язана з відношенням «мовлення – об'єкт мовлення», де акцент робиться на характері мовних засобів.

Вважаємо, що образність виступає складником виразності і виникає за такою схемою: встановлення асоціативних зв'язків між двома предметами чи явищами (встановлення спільних рис, ознак), перенесення ознак з одного предмета на інший, і наслідок цього – виникнення нового метафоричного, переносного значення слова.

Використання образності в мовленні досягається за певних умов: а) коли є об'єктом мовлення, а не мови; б) пов'язана з обов'язковим асоціативним мисленням та процесами творчої уяви; в) якщо враховуються такі компоненти, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту; г) якщо передбачається цілеспрямоване тренування мовленнєвих навичок.

Учені по-різному визначають образне мовлення як специфічний, складний процес суб'єктивного відображення фактів, явищ, предметів (іх ознак) довілля у вигляді конкретно-чуттєвих уявлень, асоціативно пов'язаних один з одним, реальних чи створених уявою у свідомості мовця; як процес усвідомлення, розуміння, вживання у процесі мовленнєвої діяльності слів і словосполучень у переносному значенні (тобто використанні в розмовному мовленні тропів) [5].

Отже, образне мовлення – це якість виразного мовлення, що характеризується здатністю викликати в уяві наочно-чуттєві уявлення з допомогою спеціальних мовних засобів, в основі яких лежить асоціативність (передання ознак одного предмета через ознаки іншого).

Образне мовлення мовця сягає своїм витокami в раннє і дошкільне дитинство, де одним із провідних завдань формування мовленнєвої особистості випускника ДЗО є розвиток його образного мовлення.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробці експериментальної методики розвитку образного мовлення дітей шостого року життя.

Список використаних джерел

1. Богуш А., Попова І. Розвиток образного мовлення дітей старшого дошкільного віку засобами поетичного гумору / Алла Богуш, Ірина Попова. — К.: Слово, 2014. — 200 с.
2. Выготский Л. С. Эйдетика / Л. С. Выготский // Хрестоматия по ощущению и восприятию [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, М. Б. Михайлевской]. — М.: МГУ, 1976.
3. Гавриш Н. Художнє слово: дитяче мовлення / Н. Гавриш — К.: «Ряд загальнопедагогічних газет», 2005.
4. Краткий психологический словарь [сост. Л. Карпенко] / под ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1985.
5. Кулибчук Л. М. Розвиток образного мовлення учнів 5–7 кл.: Автореф. дис...канд. пед. наук / А. М. Кулибчук. — Одеса, 1999.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К.: «Академія», 1997.
7. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия / под ред. Е. Д. Хомской. — М.: МГУ, 1979.
8. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. — М.: Искусство, 1976.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2-х томах. Т. 1 / С. Л. Рубинштейн. — М.: «Педагогика». — Т. 1, 1989.
10. Шапар В.
11. Шмелев Д. Н. Слово и образ / Д. Н. Шмелев. — М.: Наука, 1964.

Богуш А., Попова И. Сущность феномена «образ» в плоскости образной речи детей

В статье раскрыто сущность феномена «образ» как теоретической основы и ключевого понятия «образная речь» образ рассматривается как результат и форма отражения предметов и явлений материального мира в сознании людей, психический образ, соответствующий реальным предметам и объектам, и выступает в форме научного понятия, слова, художественной интуиции.

Установлено, что образ является составным компонентом образной речи, а образная речь, в свою очередь, составной частью общей культуры речи. Образная речь – составляющая термина выразительная речь.

На основе анализа научного фонда исследуемой проблемы (Л. Выготский, А. Лурия, А. Потебня, С. Рубинштейн) охарактеризовано составляющие психологической природы «образа»: ощущение, восприятие, представление, воображение, память, чувства и т. д.

Одним из видов образов являются эйдетические образы (картина, идея) картинный характер памяти, зрительного восприятия предмета, позволяющего его воспроизводить во всех его деталях, что соответствует реальному предмету. В научном обиходе встречается термин «эйдетическая речь». Образную речь необходимо развивать с раннего и дошкольного возраста, ее развитие одно из важнейших направлений дошкольной отрасли лингводидактики.

Ключевые слова: образ, образная речь, выразительная речь, образность эйдетики, эйдетизм.

Bogush A., Popova I. Essence of phenomena «image» from the perspective tropology of children

The article deals with essence of phenomena «image» as theoretical foundation and leading notions «tropology». Image is considered as result and form of projection of things and events of the physical world in the peoples mind, and mental model conforming to objects and subjects of the real word and act as scientific concept, word, artistic intuition.

It is found that image is the basic component of tropology and tropology for its part tropology is the part of communicating standard of speech. Tropology is constituent part of term «landmark speech».

Components of psychological nature of term «image» based on the analysis of scientific literature (L. Vygodsky, A. Lurija, A. Potebnja, S. Rubinshteyn) are perception, cognition, submission, imagination, memory, feelings ect.

One of the types of images are eidetic image (picture, idea), picture nature of perception of objects allowing to reproduce in all its detail. There is s term «eidetic speech» in scientific lexicon. Tropology need to develop from early and preschool age. Its development is one of the most important direction of preschool linguodidactic branches.

Key words: image, tropology, imagery, emphatic speech, eidetic, eidetism.

Стаття надійшла до редколегії 10. 11. 2017